

նախ իրրեւ արեգակնային հերոս (== ճառագայթակերտ լուսազանգուած) լուսաւոր երկնքի հետ ձուլուած միացած եւ ապա իր գերագոյն դիրքին բարձրացած ըլլայ: Արեգակն Հոսայի աչք անուանուով ուրիշ ենթադրութեամբ դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ մեկնել:

ԴՈԿՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՊԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԱԶԳԻ

ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԷՍ ԿԱՐՆՈՅ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԵՐՄ. ՎԱՒԵՐՍԻՆԵՐՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏ

(Շարունակութիւն)

§ 8. Կիւիկիս կլկոտորածի արգելքը: — Վերջին խնդրոյն սկզբնաւորութիւնը ծանօթ է, բայց ոչ նաեւ կաթողիկեայ ու բողոքական Հայոց խնդրոյն երբ ծագելով փաստաթղթերէս: Ցայս վայր բոլոր տարագրութեանց եւ կոտորածներու մէջ ամենեւին խտրութիւն չէր եղած, ոչ ի կարին եւ ոչ այլուր: Եւ եթէ ատենք տեղ տեղ կը յիշուին՝ ճիշդ հակառակը շեշտելու համար է: Այսպէս կը գրէր Սամսոնի փոխհիւպատոսը Կուքհոֆ. «Բացառութիւններ չեն շնորհուիլ ոչ մէկու մը, բաց ի ուրացեալներէ: Ամեն Հայեր առանց բացառութեան, արք, կանայք, ծերեր, տղաք մինչեւ սանդիպը, Հին-Հայք, Բողոքական եւ Կաթողիկեայ — որ վերջինքս երբեք մասնակցած չեն ազգային յեղափոխական շարժման եւ նաեւ Արդիւ Համիտէ խնայուած էին — պէտք էին մեկնել: Քրիստոնեայ հայ մը հոս մնալու չէ, նոյն իսկ ոչ անոնք, որ օտարահպատակ են. այս վերջինքս պիտի արտաքսուին: Սամսոնի տարագրելոց համար որոշեալ վայրը՝ միւթէսարիֆի ըսածին համեմատ՝ Ուռ-հա է, եւն (4 Յուլիս, Թ. 116, 1 էպոս, էջ 105): Կոտորածներէն բաւ ըլլայ յիշել նոյն իսկ Հոհեն-լոհէի գրածը թէ «Այս ամսոյն սկզբէն ի վեր Տիարպէքիւրի վալին՝ Ռեշիտ պէյ՝ սկսած է իւր պաշտօնավարութեան շրջանակին քրիստոնեայ ժողովուրդը յորինուածօրէն արմատախիլ ընել, առանց զանազանութեան ցեղի եւ դաւանութեան: Ի միջի այլոց յատկապէս կրած են Մարաթի եւ Թէլ-Էրֆէի կաթողիկեայ Հայ եւ քաղղէացի քրիստոնեայք եւ ոչ-միացեալ Ասորիք Միդիատ, ճէզերէթ իւր Օմար եւ Մծբին գաւառներու» (31 Յուլ., Թ. 126): Եւ առանձինն գաղանու-թեամբ եղած էր այս կոտորածը, ինչպէս կը գրէ Մասուլի գերմ. հիւպատոսը Հոլշտայն՝ նոյն իսկ

Մարտինի նախկին միւթէսարիֆի բերնով. «Տիարպէքիւրի վալին Ռեշիտ պէյ իբր կատարած արիւնախանձ շուն մը կը մոլեգնի իւր վիլայէթի քրիստոնէութեան դէմ. քիչ յառաջ նաեւ ի Մարտին 700 քրիստոնեաներ (մեծաւ մասամբ Հայեր), ատենց մէջ՝ հայ եպիսկոպոսը, մէկ գիշերուան մէջ Տիարպէքիւրէ առ այս խաւրուած ստիկաններու ձեռքը հաւաքել եւ բռնաբերել: Եւ հոս Երմիոյէլ Կոստայ: Ռաշիտ պէյ կը շարունակէ իւր արիւնալից գործն անմեղներու դէմ, որոնց թիւն այժմ 2000 է աւելի է, եւն (10 Յուլիս, Թ. 110): Վանգէն հայ մ գեապանը տեղեկագրի մը մէջ յառաջ կը բերէ Հալէպի հիւպատոսին տեղեկութիւնքն Տէլ-Էրմէնի կոտորածին մասին՝ Յուլիս 8 թուականաւ, եւ կ'աւելցընէ. «Միւսնոյն օրան ուրիշ հեռագրով մը Տիար Ռեշիտ պէյ տեղեկացընէ թէ ճէմալ փաշայ նորէն խիստ հրամաններ արարէ՝ իւր հրամանատարութեան շրջանակին մէջ՝ Հայոց կոտորածին աւելն աւելն, եւ հոս (== ի Կ. Պ.) ալ առաջարկած է որ համանման հրամաններ խաւրուին Գ բանակի շրջանակին համար ալ: Այս վերջնոյս կը վերաբերի ի միջի այլոց նաեւ Տիարպէքիւրի վիլայէթը, ուր Հայերը մասնաւոր կերպով անդթօրէն կը հալածուին: Քանի մը խօսք ըսելով Տիարպէքիւրի զինուորական ատենի մասին, զոր վերը յիշեցինք, կը փակէ իւր տեղեկագիրը այս անգամ Կարնոյ հիւպատոսին ճիշդ նոյն օրան (8 Յուլիս) հեռագրով թէ «Ի Բաբերդ, Երզնկայ ու Գերման Հայոց կոտորածները նորէն սկսած են» (9 Յուլիս, Թ. 108): Ուրեմն «արեւելեան» դաւառաց եւ Կիլիկիոյ ու Հալէպի՝ ճէմալի իրաւասութեան երկիրներու՝ միջեւ իրական զանազանութիւն մը կը գրուի: Կ'արժէ այս կէտն ի մերձուստ տեսնել:

Ճէմալ փաշայի այսպիսի հրաման մը կանու-խէն կը յիշէր Հալէպի հիւպատոսը Ռեշիտ պէյ, այս անգամ Մարաշէն գրելով. «Ճէմալ փաշայ չորեքշաբթի օրը հրաման մը հրատարակեց թէ Ոչ ոք խառնուելու է կառավարութեան գործերու: Մահ-մատական մը՝ որ Հայու մը վրայ յարձակի, պատե-րազմական ատենի առջեւ պիտի հանուի» (1 Ապրիլ 1915, Թ. 23): Ասի ուրեմն՝ Զէյթունի խնդրոյն եւ տարագրութեան սկզբնաւորութեանց միջոցին: Յաջորդ ընդարձակ տեղեկագրին մէջ, որ Զէյթունի խնդրոյն լուսաւորութեան համար կարեւոր է (12 Ապրիլ, Թ. 25, 1 էպոս, էջ 38—44) կը ծանուցանէ թէ «Մարտ 31ի միայն հրատարա-

1 Հալէպի հիւպատոսին տեղեկութիւն տուողն է Major v. Mikusch, որ Մոսուլէ կը գաւառար. (8 Յուլիս 1915) «Իբր շարժմը մը յառաջ, կ'ըսէ, Բերդեր Թէլ-Էրմէնի եւ մերձակայ հայ գիւղի մը մէջ կոտորածներ ըրած են. մեծ եկեղեցիները կործանած են. v. Mikusch ինքնին 200 դիակ տեսած է: Երկրապահ զօրքն ու ստիկանութիւնը կոտորածը գոնէ թղթաբարձ են, հաւանօրէն մասնակցած ալ: Մծբնայ եւ Թէլ-Էրմէնի միջեւ նորակոչ դնգեր (արձակուած պատմապարաներ) կոտորուած հայ գիւղ մը լիովին կողոպտած են եւ իրենց սպայքն ալ ի միասին՝ ուրախութեամբ կը պատմին կոտորածները: Չերաբուրտ սի քով յաճախ իրարու կապուած գիւղերը գետն ի վար կ'երթան» (1 էպոս, էջ 98):

կուեցաւ Զաւեթուածին մէջ հաղորդուած հրամանը ճէմալ փաշայի, որ ժողովուրդը կը յորդորէ խաղաղ մնալ: Սակայն եւ այնպէս չկրցաւ արգելուլ որ տակաւին Ազրիլ Յին մահմետական թաղի մը մէջ առանձինն ապրող Հայ մը Բաշա-Քալէ-Խալա-ճա-Է-Է-Յի, պահակապանաց (Patrouille) հրացանակոթով անոր տան դռնը խորտակելէն ետքը: Այս ալ՝ առաջին վայրկենին իսկ՝ նմոյշ մը գործադրութեան այսպիսի հրամանաց, յորմէ հետեւ թուրք շարաշուք բնագոյն ու կրօնական մոլեռանդութիւնը մոլեգնութեան հասած էին՝ նոյն իսկ կառավարութեան զբաղելով: Հրամանադիրը, որ Զաւեթուածին մէջ դրուած է (Լէպս., էջ 45) գաղղիներէն լեզուաւ, «ազգագիր շրջաբերական» մըն է, որ կը ս'սի ստույթեամբ մը թէ՝ «1. Ի Զէյթուն ապստամբութիւն մը ծագած է, որուն հետեւեալ թեամբ զինուորական գործողութիւն մը պէտք եղած է, որ կը շարունակուի մինչեւ այժմ: 2. Օսմ. կառավարութեան պարտքն է պաշտպանել բարորութիւնը, կենսքն ու պատիւը հլու ժողովուրդեան, բլայ հայ բլայ մահմետական: Հետեւաբար ապահով բլայլու է որ որեւէ յարձակման պիտի չենթարկուի եւ կրնայ խաղաղութեամբ իւր գործոց զբաղիլ: 3. Մահմետականներէն անիկայ՝ որ ինչեւիցէ պատճառաւ Հայու մը վրայ յարձակում կը գործէ, պիտի նկատուի իբր խռովարար եւ անմիջապէս պատերազմական ատենի պիտի յանձնուի: Ոչ ոք ուրեմն խառնուելու է ուղղակի կամ անուղղակի կառավարութեան գործերու մէջ՝ նոյն իսկ ամենափոքր իրի մը մէջ: 4. Կը յանձնարարեմ հլու եւ անմեղ ժողովուրդեան շուրջ շահութիւնները շինարարական իշխանութեան նշանակելու, որպէս զի իւր անդամոց մին ալ չունի իրաւունք մը կամ անիրաւ պատժի մը՝ աւաղակաց կատարել հալածման հետեւութեամբ: Հրամատար Գ. զորաբանակի՝ Ճէմալ փաշայ, 16 Մարտ 1330 = 29 Մարտ 1915. (հրատարակուած) 18 Մարտ 1330 = 31 Մարտ 1915:»

Գիտմամբ զրինը տեղողը: Ճիշդ է՝ կատարածի առջեւ առնելու հրամանագիր մըն է. բայց վերջին պարբերութիւնը, եթէ սխալ չենք տեսներ, նաեւ յարմար պատրաստութիւն մը՝ Զէյթունի եւն տարագրութիւնը յաջողցնելու՝ առանց զինուոր ու կորստեան: Իրօք ալ յաջողեցաւ. կորստի Զէյթուն զինաթափ եղած՝ գնաց մինչեւ Տէր-Զօր ծամբան ու քրտորափայլքն ամէն միջոցներով կոտորուելու եւ սովամահ բլայլու, համակերպած «զինուորական իշխանութեան հրահանգաց»: Այսպէս ալ էր Ճէմալ. զանգուածային միանուագ կոտորածներու ոչ կողմակից, բայց ջատագով տարագրութեանց, որոնք ինքնին կոտորած էին ամէն կերպով, ահաւոր՝ իրենց տեսականութեամբն ալ: Այսու հանգեք՝ Սահակ կաթուղիկոսը, — որ երկար ու գեղեցիկ կը նկարագրէ թշուառութիւնն այն ժողովուրդեան, «որ հնազանդեցաւ ինձի (= խրատուց հաւատարիմ բլայլու եւն) եւ այժմ չունաւական ու մերկ կը թափառի», — կրնար ի վերջոյ գրել՝ «Կը միեմարում մասամբ միայն անով որ Ճէմալ փաշայ, որուն հեռագրած էի, իւր խօսքը պահեց եւ կոտորած տեղի

չունեցաւ» (21 Ապրիլ, Թ. 34): Զամնայն դէպս մտադրութեան արժանի կէտ մըն է որ՝ մինչ ի կարին եւ միւս գաւառները տարագրեալք սուղ ժամանակի մէջ հսկայական զանգուածային կոտորածներու կ'ենթարկուէին, հոս այսպիսի հրամանի մասին խօսք կ'ըլլայ, թէ եւ գործնականը շատ համապատասխան չըլլայ: Տարբերութիւնը միշտ մեծ է: Արդ այսպիսի նոր հրաման մըն էր այն՝ զոր կը յիշէր Հալէպի հիւպատոսը Զուլիա Տին, ինչպէս տեսանք (Թ. 108). եւ թէ Հալէպի ու Մարաշի շրջաններու մէջ «Կարա-Է-Է-Յի ծամբան վրայ չանկել», ոճին «Ճէմալ փաշայի հրամաններն ասոր հակառակ են, բայց կոմիտէն այն մտօք կ'աշխատէր» (Թ. 134): Նոյնը կը կրկնէր Հոհէնլոհէ գեապանը գրելով Գամասկոսի գերմ. հիւպատոսին. «Ինչպէս Հալէպի հիւպատոսը կը տեղեկագրէ, Հալէպի վիլայէթի եւ Մարաշի Հայոց գաղթափութիւնը մօտաւորապէս է եւ վրա կայ տարագրելու կոտորածի: Ծանօթ է որ Ճէմալ փաշայ յաճախ նշանակէր որոշէ այսպիսի անկարգութեանց դէմ. բայց այս նշանակէն անպարտաւորութեամբ կ'ըլլէր իւր կը պահէ: Անոր համար կը խնդրեմ փոյթ տանիլ որ Ճէմալ փաշայ իւր այս մասին հրամանները ներկայ դէպքին համար նորոգէ» (14 Օգոստ. 1915, Թ. 135): Նոյնպէս կը խոստանար Հալէպի նոր կուսակալը, որ տարագրութեանց թոյլատու՝ բայց զանգուածային ջարդերու շատ կողմակից չէր՝ գոնէ այն ժամանակ, «Ինչպէս այս տեղւոյս վալին Բէշէր (= Բէկիր) Սամի պէյ այսօր ինձի հաղորդեց, կաթուղիկեայ Հայոց շնորհուած թոյլատուութիւնն եւ առանձն է: Ամենքն առանց բացառութեան պիտի քրտորուին: Միւս կողմանէ կը յայտարարէ որ անկարգութեանց եւ անպարտաւորութեան պիտեաց (= կ'սիտէ եւն) աղբեղութիւններ վէլայէթին մէջ պիտի չանարգէ, եւ շարագործներուն դէմ ամենախիտ կերպով պիտի վարուի: Գժեթխտարար այս բարի կամքը չի խափաներ այն շարիքն, որ կաղմակերպութեան եւ պատրաստութեան պակասութենէն կը ծագի: Տարակոյս չկայ որ նաեւ Հալէպի վիլայէթին մէջ օրինակի համար Բաբէ Մեմբէ ծամբուն վրայ բաղմամբիւ կանայք ու տղայք պարտասումն մեռած են», կը գրէր Հալէպի հիւպատոսը (13 Օգոստ., Թ. 137): Ի հարկէ լոկ «կաղմակերպութեան» պակասութիւն չէր. այլ՝ ծրագիր եւ ուղղակի գիտաւորութիւն կառավարութեան եւ իւր «անպատասխանատու» պաշտօնից, կոտորած՝ «ուղղակի» եւ «անուղղակի միջոցներով»: Թէ ինչ էին ասոնք եւ թէ որոնք էին «անպատասխանատու»ները, որ Հալէպի նահանգի մէջ ձեռք առած էին ջնջել Հայութեան հոն հետզհետէ հաւաքուող վերջին բեկորներն ալ, պայծառ կ'երեւայ այն պատմութեան եւ միանգամայն թալաւածի այն հրամանագրերէն՝ ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան, որոնք նորերս լոյս տեսան «Նայիմ պէյի Զուլագիրը» յորջորջանաց ներքեւ, եւ

1 The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians, compiled by Aram Andonian,

ղորնը յետոյ առիթ կ'ունենանք ընդարձակօրէն տեսնելու:

Բարեբախտաբար ճեմալ փաշայի այս հրամաններէն կարեւորագոյն մը կայ-հաւաքման մէջ: Ընդարձակ գրութիւն մըն է՝ նոյնպէս գաղղ. լեզուաւ, միայն թէ առանց թուականի, որ ըստ Լէպսիուսի (էջ 224, ծան. 1) հրատարակուած է 1915 յունիսի կամ յուլիսի, բայց Հայէպի հիւպատոսը միայն 1916ի սիւղը կրնար հաղորդել. թերեւս վասն զի նոր կրցած էր ձեռք ձգել պատճեն մը: Կարելոր է թուրք այս պաշտօնական յիշատակարանն իւր պարունակութեամբ (Լէպս., էջ 226—227) խորագրով՝ «Հրատարակութիւն առ նահանգս» (վիլայէթ): Առաջին մասին մէջ կարեւոր խոստովանութիւններ կան: «Հակառակ իմ տուած հրամաններուս եւ յայտարարութեանցս, կ'ըսուի, թէ այլեւայլ տեղեր խաւրուած հայ ժողովուրդն սրբէէ հարստահարութեան եւ խիստ վարմանց չենթարկուի, կ'իմանամ որ ցաւալի իրեր տեղի ունեցած են: Յաջորդքս քանի մը մանրամասնութիւնք են՝ զորոնք ստացած եմ այս մասին մինչեւ հիմայ: 1. Հարստահարութիւն եղած է զէնքեր փնտռելու առեն եւ շաք Հայեր սպիտակ էին շաք Բուրճի քնէրով զենէր քնէլ իրենց Խուրճի — Էրէն Դըրքնէրէ՝ որդէն զէ Կաւաքը — Իւն յաւնէն:» (— Թանկագին խոստովանութիւն մը՝ հանդէպ թուրք սուտ զրպարտութեանց ի մասին զինուց եւն: —) «Անոնց բազմաթիւ ձիւրն ու թանկագին առարկայք գողցուած են:» — «Այն պատրուակաւ թէ ձմաբան աւուր պարենք պիտի ընդունին՝ Բուրճի էն — աւնց Էնցէն — Ըրքն:» — «Անոնց ընկերանալու հրաման առած պաշտօնատար խիստ եւ անօգուտ վարմունք ցուցուցած են, ինչպէս՝ նախատինքներ եւ կեղեքմունք:» — «Իրենց օթեաններու միջոցին ստիպուած են շատանալ օրական 25—30 տրամ հացով եւ 25 փարայ թոշակով:» — «Հայ դպրոցներու եւ որբանոցներու պաշտօնեայք եւ ուսուցիչք նոյն վիճակին ենթարկուած են տեղացի ժողովուրդեան հետ փոխանակ իրենց դատաւները խաւրուելու:» — «Անոնց ոմանց եւ ոչ ժամանակ թողուած է՝ իրենց իրեղէններն առնելու: Ի Ալպէն կանայք հաւաքուած են այն վայրկենին՝ երբ լուսնայի Էն — սպիտակ էին ծափայ ելլել Բուրճի եւ առանց կարենալու տանիլ իրենց լուա-

ցած ձերմկեղէնք:» — «Ընտանեաց բազմաթիւ հայրեր խաւրուած են ուրիշ տեղեր՝ բաժնուած իրենց կանանցմէ ու տղոցմէ: Եւ փոխադրութեան միջոցներու պակասութեամբ շատ կանայք ստիպուած էին իրենց տղաքը Լքանել իբր անօգուտ բեռ մը եւ թողուլ զանոնք ձամբու մ'եղեբքը կամ ցանկի մ'ետեւը, եւ նոյնպէս ոմանք փորձած են զանոնք վաճառել:» — «Երբեք առած է անոնց հրաման՝ իրենց զբոսաները բերելու, որոնք իրենց բնակավայրներէն քիչ մը հեռուէն էին:» (այսինքն՝ նոյն իսկ գիւղի նախիրը բերել թոյլ չէ տրուած, հասկանալի պատճառաւ): — «Այսպիսի վարմունք կը վնասեն մեր աղղային պատուոյն եւ արատ մը կը կաղմեն Օսմանցիութեան անուան: Ուստի ձեռնահաս իշխանութեանց մօտադրութիւնը կը հրաւիրեմ այս մասին:»

Այլ յաջորդեն հրամաններն ու իբր թէ սպառնալիքներ ալ: «2. Խիստ հետազոտութիւնք պէտք են ըլլալ անմիջապէս այս ամէն դիպաց մասին եւ անկարգութեանց սատար եղողներն այս անգամ պիտի պատժուին յանդիմանութեամբ:» (— Շատ հոգեւորն ըլլալու էր այս: —) «Այն ամէնքն՝ որոնք նման գործեր գործեն (ապագային)՝ պիտի նկատուին իմ կողմանէ իբր Օսմանցիներ՝ որ անարժան են այս անուան եւ պիտի յանձնուին պատերազմական առենի Էնքնէնց մարտնչական ամբաստանութեամբ:» (— Ուստի՝ ոչ իբր ոճրագործ ու կողովորչ: —) «3. Հայ ժողովուրդեան տեղափոխութենէ յառաջ որոշեալ պայմանաժամ ժամանակ պիտի տրուի իրենց եւ արտօման վայրկենին՝ կառք ու ձի ունեցողները պիտի օգտուին անոնցմէ իրենց ձամբորդութեան համար: Ուրիշներուն համար կառավարութիւնը պիտի հոգայ փոխադրութեան հարկաւոր միջոցները:» — «4. Հիւանդները պիտի մնան մինչեւ որ առողջանան, այն տեղն՝ ուր կը գտնուին:» — «5. Ժողովուրդը պիտի խաւրուի ոստիկանութեան (աշխարհագործ, Gendarmerie) ուղեկցութեամբ, եւ հանգստեամբ: Չափահասներու եւ այր մարդկան 50 փարայ եւ տղոց 30 փարայ թոշակ պիտի տրուի, եթէ կարօտ են:» — «6. Աշխարհապահք ու պաշտօնեայք, որ ուղեկից են, պարտաւորուած են անոնց կենսին, անոնց սպառնալիքն եւ անոնց պարտաւոր:» — «7. Այն տեղերն՝ ուր պիտի հաստատուին, պիտի ապահովուի անոնց ամէն հարկաւորը, եւ պիտի ըլլան կառավարութեան պաշտպանութեան եւ գործող ներքեւ:»

Կ'աւարտի. «Այս հրամաններու բացարձակ դարձագրութիւնը պիտի ստուգեմ՝ վերահսկողութեամբ իմ սպայիցս՝ որոնց ամէն վտահալութիւն ունիմ: Ոչ դք (յառաջունէ) պիտի տեղեկանայ անոնց խուզարկութեանց համեմատ ամէնքը կրնան ապահով ըլլալ որ ամենախիստ կերպով պիտի պարտեմ զանոնք՝ որոնք այս հրամանաց դէմ գործեն: Ճեմալ:»

Այս է կարեւոր թուրք յիշատակարանս: Հոս կարեւորը միայն պատմական մասն է: Մնացեալ կարգադրութիւնք՝ թէեւ շատ համեստ բաներ, հպիւ հոս ու հոն գործադրուած են, երբ

With an Introduction by Viscount Gladstone, London 1920, p. XIV+84, պատկերներով եւ նմանապատճեններով: Այս յիշատակարանաց վաւերականութեան մասին կասկածելու պէտք չկայ, թէեւ կըսուի թէ մաս մ'ի յիշողութենէ գրուած ըլլայ (p. XII): Յամենայն դէպս կը բաւեն նոյն իսկ այն ամենակարեւորները, որոնց բնագիրը նմանահանուած են (Plate I—IV): Ամբողջին ոգին լիովին համապատասխան է ամէնուն՝ զոր պատճառով տակաւին կը քարոզեն նոյն ոճրագործ կոմիտէի անդամք ու արբանեակը: Պարունակութիւնն ալ քայլ առ քայլ կը հաստատուի գերմ. փաստաթղթերով: — Անցողակի յիշեր որ Բրամ Անտոնեան՝ ի հարկէ գեղեցկահիւս ոճով՝ կը գրէ Կ. Պոլսոյ մոտաօրականաց արքայական մասին գէպի Չանլըրը եւ Այաշ՝ խորագրով՝ «Արքայի ձամբու փայլ. յիշողութիւններ», ի թերթին «Արեւմտեան», 1919—1920:

նուազ խիստ կառավարիչ մը գտնուէր: Պայմանա-
ժամ, այլ եւն նմանք՝ օրինակի համար շնորհուած
էին կարնոյ քաղաքին համար ալ. բայց իրերը
տարբեր էին՝ գաւառին համար: Ամենամեծ մա-
սամբ կ'արժէր գետափը լուսացք ընող կանանց
դէպքը, որ այն վիճակի մէջ ճամբայ հանուած էին:
Այրերը բաժնել սովորական ոճն էր ամէն կողմ,
աւելի գիւրութեամբ կոտորելու համար: Հայ
գարոցաց ու որբանոցներու ուսուցչաց եւն մասին
խօսք կրնար ըլլալ միայն այն տեղերն, որոնք տա-
կաւին տեղահանուած չէին, եւ դարձեալ օտար
հաստատութեանց մէջ եղածներուն համար. եւ
սակայն յատկապէս ուսուցիչք կ'աքսորուէին իբրեւ
մասնաւոր կասկածելի: Յատուկ հրաման կար ժո-
ղովդեան առաջնորդները նախ փճացընել, «անհո-
վիւ հօտ» մ'ընելու համար (Թ. 47, Լէպո., էջ 66),
առանձնապէս «Ջնջել հայ կղերք» («Նայիմ», էջ 42).
եւ այսպէս ալ դորձագրուած է ամէն կողմ: Իսկ երբ
ամբողջ ժողովուրդը կը տարագրուէր, ոչ գարոցի
մասին խօսք կրնար ըլլալ, ոչ որբանոցի եւ ոչ
որեւէ հաստատութեան մը խնայուելու: Նոյն իսկ
գերմ. եւ ամերիկեան հաստատութեանց հայ
պաշտօնեայրք ու որբերն իսկ անընդհատ հալածա-
նաց ներքեւ էին, եւ հակառակ հիւպատոսաց ու
ղեկապետանաց ճգանց ի վերջոյ մեծագոյն մասամբ
կը խլուէին ու կ'աքսորուէին կամ կը սպաննուէին:

Կոտորածներն արգելող հրամանագիր մըն է
անշուշտ, բայց դժուարաւ ազդեցիկ: Ցայն վայր
գործուած անբաւ ոճիւրները կը պատժուէին «յան-
գիմանութեամբ». միայն յաջորդները իբր թէ
պիտի պատժուէին: Այսպէս՝ նաեւ Թալաթի՝ իւր
խաբէպատիր հրամանագրին մէջ, որ ոճիւրներու
«կրկնութիւնը» իբր թէ պիտի պատժէր (Լէպո.,
էջ 148, տես յետոյ): Վաղափարաց այս նոյնու-
թիւնը նշանակելի կէտ մըն է: Բայց տարօրինա-
կութիւն էր որ «հայրենեաց մատնութեան» ամ
բաստանութեամբ պիտի հանուէին զինուորական
ատենի առջեւ, — եթէ երբեք հանուէին: Կարծես
թուրք իրաւանց մէջ այլ եւս գոյութիւն չունէին
սպաննութիւնը, նաեւ զանգուածային կոտորածք,
կողոպուտ ու գողութիւն, բռնաբարութիւն ու
յափշտակութիւն եւ ամէն քրեական գործ՝ Հայուն
հանդէպ: Հազիւ թէ գտնուէր դատաւոր մը որ
«մատնութեան» համար դատապարտէր մէկը,
որ բաց աստի կրնար յաճախ նոյն իսկ գրաւոր հրա-
մանագիր մը ցուցընել, որ կ'արտօնէր զինքը գոր-
ծելու ամէն ոճիր: Այսպիսի դատաւարութիւն մը
կը յիշէ նաեւ Կարնոյ համար՝ տեղւոյն ամերիկեան
առաքեալը (Stapleton), հանդէպ քրդի մը, որ
«մատնութեան» համար ալ չէր ամբաստանուած,
այլ «սպանութեան», կողոպուտի եւ յափշտակու-
թեան». եւ սակայն կրնար գրաւոր փաստեր բերել
թէ «Ահա իմ հրամաններս այսպէս ընելու»
(Բրայլ, Թ. 53, էջ 223): Խնդիր չկայ՝ «մատնու-
թեան» ամբաստանութիւնը պարզ «ձեւակերպու-
թիւն» մըն էր: Այսպէս ալ ըմբռնած էր Թա-
լաթի, որ սակայն նոյն իսկ այսպիսի «ձեւակեր-
պութիւն» մ'իսկ չէր ուղեր որ տեղի ունենայ, որ-
պէս զի չըլլայ թէ ուրիշ պաշտօնէից եւ առաջ
նուազի («Նայիմ», էջ 17):

Ազդեցիկ կրնար ըլլալ միայն այն կէտը թէ
պաշտօնեայրք ու ոստիկանք «պատասխանատու»
պիտի ըլլան տարագրելոց՝ թողունք ընչից, գոնէ
կեանքին մասին. եւ եթէ իրօք վստահելի անձանց
ձեռքք վերահսկողութիւն ըլլար ասոնց մասին:
Այսպիսի դէպք մը կը պատմէ Հալէպի հիւպա-
տոսը, որ սակայն կը ցուցընէ միւս կողմանէ թէ
ինչ էր բուն դառն իրականութիւնը: Իւր խօս-
քերն են. «Այն արդէն յաճախ տեղեկագրուած
եւ այժմ իսկ նորէն հասարակութեան իրողութիւնը
կ'աւելար՝ ինչն ալ չարժէքէ յաջորդելու ինչ
նախ յորդարէն Հայերը ջնջելու, կրնայ սահմանա-
փակուիլ այն մտօք թէ ճէմալ փաշայ՝ Գ բանակի
վերին հրամատարը, «նշնադէ» չէ ուղած Հայոց
ջնջումը: Իւր կամքը բաւական չէ եղած ջնջման ա-
յլ ուսուցչութեան. բայց սիփիանք մըն է սոսկակի
պատկերին մէջ անգամ մը նաեւ միսթարական
գիծ մը գտնել կարենալ: Հայոց հասարակութեան
լակնի միջոց 6 շաբաթ, հակառակ գերմանացի
ճարտարապետաց ըրած պաշտպանութեան, Քրդաց
բաղմաթիւ հասարակութեան յարկաւոր առարկայ եղած
է. եւ ասոնց միջոցին կանայք ու պարսիկներն:
Երբ ճէմալ փաշայ անկէ կ'անցնէր եւ իրեն տեղե-
կութիւն տրուեցաւ այս մասին, իւր 12 թիկնա-
պահները (Leibgendarmen) տրամադրելի բրաւ,
որոնք շատ կորովի կերպով վարուեցան Քրդաց
դէմ, եւ քանի մը հատը գերի բռնեցին: Աստի
յետոյ կ'իտուեցան: Եթէ Գ բանակի շրջանակի մէջ
իրերու վիճակը, թէ եւ արդէն բաւական յոռի է,
չի հասնիր Գ բանակի վիճակին, ասոր իբր պատ-
ճառ՝ բաց ի աշխարհագրական ու քաղաքական
պայմանաց եւ հաղորդակցութեան ճամբաներու
տարբեր հանգամանաց հետեւութեամբ եղած
տարբերութիւններէ՝ պէտք է ի կշիռ առնուլ
նաեւ ճէմալ փաշայի ազդեցութիւնը» (3 Յու-
նուար 1916, Թ. 226):

Ասի իրական գործ մըն էր այն ժամանակ,
երբ ամենայն սաստկութեամբ սկսած էր տարա-
գրելոց մնացորդներուն բնաջնջումը Հալէպի կուսա-
կալութեան մէջ, եւ մասնաւոր կազմակերպու-
թեամբ առ այս, ամենախիստ հրամաններով կա-
ռավարութեան կողմէ: Արդ այս դէպքն իսկ կը
ցուցընէ թէ վաղեմն մինչեւ յետին պաշտօնեան
ժամանակ ունէին զգուշելու կոտորածի, բայց
երբեք փոյթ ունեցած չէին այն բիրաւորներով
խճողուած հաւաքաւայրներու մասին, որոնք շա-
բաթներով կրնային յարձակմանց ու կոտորած-
ներու ենթակայ ըլլալ: Այս իրերու մասին յետոյ
առիթ պիտի ըլլայ խօսելու եւ տեսնելու Զարգա-
րար հրահանգներ ալ: Բայց քանի մը քրդի
կախուիլն իսկ ջղագրգռած էր Թալաթին ու
Խնկերը, ճէմալի շատ մասամբ հակառակորդները:
Բոլոր հրամատարներուն խաւրուած հրամանը՝ «ձի-
ջամեկու տարագրութեան գործքին» («Նայիմ»,
էջ 16) վերաբերելու է նաեւ այս կարգի դիպաց,
ինչպէս որ ճէմալի եւ այլոց ոմանց ձեռնարկը՝ հայ
տղարն որբանոց առնելու — թէ եւ իսլամացման
նպատակաւ — ամենեւին հաճոյ չէր Թալաթի,
որ կը վճռէր՝ «Որբանոցի պէտք չկայ», այլ թէ որ-
բերը «խաւրեցէք անապատ» («Նայիմ», էջ 60 եւն):

§ 9. Հրաման և Գործադրութիւն:

— Ճէմալի հրամանս ալ չէր կրնար կոտորածն ու բնաջնջումն արգելուլ լիովին: Հրաման եւ գործադրութիւն տարբեր բաներ են ի թուրքիա առ հասարակ, ուր ըստ ծանօթ ասութեան՝ Սուլթանին իսկ հրամանագիրն երեք օր միայն կ'արժէ. իսկ այս միջոցին, երբ կառավարութիւնն ամէն ձգով կ'աշխատէր արինալից գործը կատարելու, նոյն իսկ երեք ժամ շատ էր: Տարբեր դեր կը խաղան Ճէմալի նոյն իսկ անմիջական ստորակարգեալ զօրավարք: այսպէս՝ Ֆախրի փաշայ, Հալէպի հրամանատարը: Ասի էր որ հակառակ Հալէպի Ճէլալ պէյ կուսակալի խորհրդոյն՝ Զէյթունի կարգապահ ղեկուորները յետո կոչած է եւ հօն «խաւրած էր Մարաշէ մահմետական ոստիկաններ, որոնք մասամբ անձնական թշնամի էին Զէյթունցոց, որոնք անոնց ձեռքը մասնուած էին» (12 Ապրիլ, Թ. 25): Աւելի ծանրակշիռ պարագայ մըն է որ այս Ֆախրի փաշայի ուղղակի իրաւասութեանն երբեք կը դնէր թալաւաթ ամենանշանքով: Զարգարներէն մին՝ Էյուս Բէյ, որպէս զի Ճէլալ պէյի կոտորածներու հակառակ քաղաքականութիւնը չէզոքացուի (3 Յունիս, Թ. 75): Ինքն է որ անձամբ փութացած էր յՈւսթան (4 Հոկտ.)՝ ընկճելու ինքնապաշտպանութեան յանդգնող Հայերը բազմաթիւ գնդով ու հրետանիով, եւ բնականապէս յաջողած: Ինչպէս յառաջ՝ նոյնպէս այս միջոցին տեղի ունեցած էր սաստիկ խորհրած եւ ընդհանուր Գործադրութիւնն առանց մեկու մը խնայելու: «Գոժբախտաբար, կը գրէ գերմ.

1. Թէ տարագրութեան հաւաքակայր Ուսթան ինչ տեսարաններ կը ներկայացնէր՝ կը նկարագրեն Աստրիացի մը եւ տեղոյն գորգի գործարանի վարիչը (5-11 Օգ. 1915, Թ. 137, Լէպոս., էջ 130-131): Արդէն մայիսի (1915) տարագրուած էին Ուսթայէ 18 ընտանիք, եւ յունիսի կիսուն 50 նշանուոր հայեր ձերբակալուած, եւ մին՝ մինչեւ 100 հարուած ընդունած էր: Իբր թէ դատուելու խաւրած էին Տիարպէքի, բայց ճամբան սպաննուած: Ասոց մէջ էր գերմ. հիւանդանոցի ղեկավարը: Ար յաջորդէին աներեւ խուզարկութիւնք՝ գէնք գտնելու (Թ. 202): Այս առթիւ «գնդուորութեան ղեկավար փախտական մը, կը հեռագրէ Ռէօպէր, Օգոստ. 19ին տան խուզարկութեան ատեն ուստիկան մը սպաննած է: Ասոր փայ կանոնաւոր կոտորած մը տեղի ունեցաւ. ռապիկի կողմէ եւ սպաննուածներ իբր 200 սպեր՝ հայ եւ ասորի» (26 Օգոստ., Թ. 153): Այս փաստն կը հեռագրէր. «Ուսթայի հայ ժողովրդեան կը սպառնայ արքայութիւն, բայց որոշած է Գործադրութեան մահաւոր հաւաքայի նախընտրել անփութան լափման մը, եւ պատնիշապահ եղած է (verbarrikadiert). Ֆախրի փաշայ անձամբ Ուսթայէ՝ կ'ըսուի, հայ թաղը պաշարած եւ հրետանիով կործանել հրամայած: Թուրք զօրաց յառաջագիւծութիւնը ցայժմ դոյզն են: Գերմանացիք յՈւսթան անվար մնալ (9 Հոկտ., Թ. 180): Այս ինքնապաշտպանութիւնն սկսած էր Սեպտ. 29ին, եւ Հայք ամբափակ ըրած էին իրենց թաղը: Նախ 60-80 ոստիկաններ պաշարել փորձած էին: Հոկտեմբերի առաջին օրերը կը հասներ վաշտ մը, Հոկտ. 4ին Ֆախրի փաշայ, Հոկտ. 5ին՝ երկրորդ վաշտ մը 2 թնդանութիւն: Հայք՝ «որոնց մէջ պաշտպանողութիւն իբր 2000 կը հաշուէին, մերթեմէն անձնատուր ըլլալու առաջարկը, Հոկտ. 6ին սկսած է բռն կոխը. «Հայք ճարպիկութեամբ պաշտպանութեան վեճակի մէջ դրած էին՝ նեղ փողոցներն ու քարալէն աները: Հոկտ. 12ին եկած է երրորդ վաշտ մը եւ երկու մեծ թնդանութիւն (12 cm արմաճիկ): Հոկտ. 14ին յար-

Գեապանատան այն ժամանակի վարիչը Նայրաթ, կայսերական Գեապանատան եւ Ռէօպէր հիւպատոսին ստիպողական միջնորդութեամբ ալ չյաջողեցաւ ձեռք բերել որ Ուսթայի գերմանական հաւաքարկեանց հայ պաշտպանը եւ աները հռոմէական Ստաթին Գործոց նախարարը խալել պէյ նախ խոտաւցած էր մեր այս մասին բաղձաւններն ի նկատի առնուլ. բայց Ֆախրի փաշայ կը յայտարարէր թէ միայն ղեկուորական նիւստումներու կրնայ լինալ, եւ կ'ուզէր առ առաւել գերմ. ծառայութեան մէջ եղող այն Հայերն ի բաց առնուլ, որոնք ապստամբներու հետ ազգականութիւն չունին եւ ընկերական դիրք չունին» (20 Նոյ., Թ. 204): Եւ այսպէս ալ կը շարունակուէր նաեւ յետոյ. կը ձեր-

ձակամը առնուեցաւ եկեղեցին եւ 15ին՝ ամբիկեան հաստատութիւնը, ուր Հայք վերջին դիմագրութիւնն ըրին: Հոկտ. 16ին անոյց ընկճուած էր դիմագրութիւնը. Թուրքերու կորուստն էր 50 մեռալ եւ 120-150 վիրաւոր. ուրիշներ ալ՝ երբ քարայրներու եւ ջրհորներու մէջ պահուրտածները կը փնտռուէին (8 Նոյ., Թ. 193): Ասի ինքնապաշտպանութեան մասին: Կոտորածներու մասին կ'ըսուի «Իբր 600 Հայեր Խորհրդաւոր էին, երբ կոխներն սկսան հոկտեմբերի սկիզբը. այսինքն՝ 100 քաղաքի մէջ, Իբր 100 զինուոր՝ աշխատարար-գնդէ (Arbeiterbataillon) քաղաքին հիւսիսակողմը, եւ 400 զինուոր՝ աշխատարար-գնդէ մը քաղաքին հարաւակողմը, չհաշուելով յառաջընէ արքայութեաններն ու Տիարպէքիի ճամբան սպաննուածները: 19 Օգոստոսի կոտորածին, որուն զոհ գացին 100 հոգի, «հրաման տուին Տիարպէքիի երկու բեկերը, Հայերը աները մնալ ստիպուած էին, երբ 29 Սեպտեմբերի ոստիկանութիւնը սկսաւ փնտռել երիտասարդ Հայերը եւ հրացանաձգութիւն մ'եղաւ գիշերը տան մը վրայ. «փախչել կրցող փախալ, բայց «լաւան եղող Հայերը կոտորուեցան»: Այս իրիկուն սկսաւ ինքնապաշտպանութիւնը: Հոկտ. 16ին «արգելափակ եղան մեծաւ մասամբ անմասնակից Հայերը, յատկապէս կանայք ու աղայք: Անձնատուր եղող սպերը կոտորուեցան, նաեւ ոճաք կախուեցան: Կանայք ու աղայք հետզհետէ տարագրուեցան դէպ ի հարաւ: Անձնատուր չեղող Հայերու փնտաւորը, որոնք հորերու եւ թաքստոցներու մէջ պահուրտած էին, երկար տեւեց՝ մինչեւ նոյեմբերի կէսը: Նախ թողուցին յեղափոխութեան անմասնակից հացագործները, բայց «Նոյ. 20ին հեռացուցին զանոնք ալ՝ ճամբայ հանելով եւ դուրսը սպաննելով»: Միայն «բանի մը հայեր, որոնք այն կասկածելի արուեստն ունէին՝ պահուրտածներու տեղը ցուցնելու թուրքերուն, կրնային Ուսթայ մնալ ընտանեօր, բայց արդէն կը բռնադատուէին խալմանալ: «Նաեւ միակ քրիստոնէայ գիւղը Կարմաշ, որ ապստամբութեան բոլորովին անհաղաղ էր, վերջին շարաթա տարագրուեցաւ. շատ տխուր բան՝ կ'աւարտէ տեղեկագիրը հեղուեացիին Յակ. Կիւնցլէր (5 Դեկտ. 1915, Թ. 226) որմէ յետոյ ուրիշ տեղեկագրեր ալ կան այն տեղէն, որոնց մաս մը պիտի յիշենք: Այսպիսի դէպք մը բնականապէս պիտի շահագործէր թուրք կառավարութիւնը, եւ Բերլինի թուրք ղեկավարներուն աճապարած էր ստացող նկարագրութեամբ եւ ամբաստանութեամբ ներկայացնել իրերը՝ չբնականապէս համար կոտորածները, գերմ. մեծ թերթի մը մէջ ալ (Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 1915, 28. Oktober, Nr. 299): Այս մասին լաւ գրած է Հալէպի հիւպատոսը Ռէօպէր, որ ճշգրտելով իրերն ու պատճառները, կը վերջացնէ. «Իմ նկարագրութեամբ նպատակ չունիմ մէկ կողման եւ ոչ միւսին ի նպատակ կամ ընդդէմ դրելու. բայց իմ պարտքս կը համարիմ՝ իրերն, որոնք իմ պաշտօնիս ընթացիկին մէջ պատահած են, այնպէս ներկայացնել՝ ինչպէս եւ իբր ճշմարտութիւն կը համարիմ» (16 Նոյ., Թ. 202):

Հոկտ. 14ին կը հեռագրէր. «Գրամն առի. առ-
ժամանակեայ հիւանդանոցը հիմնուեցաւ. անսահ-
ման թշուառութիւն¹»:

Այս պարագայից մէջ ինչ զարմանք. թէ
յուսահատական ինքնապաշտպանութիւն փորձե-
ցին մնացեալ Հայք, եւ այն՝ նոյն իսկ կռայտ ու
բռնաբար լինելու յիշատակ: Չեղբ պատմագիր մը կ'ամ-
փոփէ դէպքերն այսպէս. Մայիսի մէջ Առաջնորդն
ու աւագները ձերբակալուած եւ անհետ եղած
էին. նոյնպէս վարուեցան ուրիշ խմբերու հետ,
մերթ 50, մերթ 100 հոգի: Եւ քանի որ Ուսահա
տարագրելոյ կարաւաններու հաւաքաւայր եւ
անցման կէտ էր, ծայր տուաւ տարագրութեանց
անվերջ տողանքը: Ուսահայեցիին կրցածն ըրաւ՝ այն
թշուառաց օգնելու: Բայց երբ Սեպտեմբերին
հրամանն ելաւ որ Ուսահայեցիին ալ տարագրութեան
ճամբան բռնէ, այն տեղոյ տակաւին 10.000 —
15.000 Հայերն՝ իրենց աչքերուն առջեւ շօշափելի
օրինակով գիտէին թէ ինչ կը սպասէ իրենց:
«Յատկապէս կանայք ու աղջկանք, որ զարհուրած
էին իրենց գոյնը քիչ-քիչ փոխելու, լինելու
սեւ-սեւ լինելու, քան ստիկաններուն յանձ-
նուիլը Գերմանացի Բաւարացի մ'եկաւ Հայոց՝ անձնա-
տրութեան յորդորելու՝ խոստանալով թէ իրենց
բան մը չի պատահիր: Բայց Հայերը չվստահացան
եւ շարունակեցին կռուիլ: Այն ժամանակ Գախի
փաշայ եկաւ 4500 զինուորով եւ հրետանով:
Հրետանւոյն հրամանատարն էր գերմանացիին կոմս
Վոլֆֆֆ ֆոն Վոլֆֆֆը²: Գերմանացի հրամանա-
տարը յատկապէս ափսոսելու լինելու ընտրեց
իրեն թնդանօթներուն իրը թիրախ. այն տեղ
հասարակ էին կռայտ ու աղբիւրն էր քիչ-քիչ

հաւաքեցան իրենք³: Ասոնց եւ միւս Հայերուն
կրկին հրաւեր խաւրեց անշարժ ըլլալը՝ Բաւարացի
խաւրեց անշարժ ըլլալը (Amnestie) այս դիպաց
մէջ: Հայոց ռազմավարները սպառնալու վրայ էր,
ուստի որոշեցին անշարժ ըլլալը պայմանէն ընդ-
նէլ: Երկուստարդ զինավարժ հայուհի մը՝ Խանուհ
Գազանճեան, որ ի տարբերդ վկայուած (diplo-
miert) էր, յայտարարեց. «Ես անձնատուր չեմ
ըլլար, բլէք ինչ որ կ'աղէք»: Բայց զնդակահար
եղաւ: Բուրք Գերմանացի եղաւ: Ասոնք նախ
մանրակրկիտ խուզարկուեցան, ափս 8 — 10 դուր-
նէն վէր եղան: Եւ ապա իրենք ալ իրենք
չղծայակալ եղան ու բանտ դրուեցան, միւսները
քշուեցան քաղաքէն դուրս կարաւանատուն մը՝
անօթի ու ծարաւ թողուած: Ամէն որ բանտէն
որոշ իրող էր իրողներէն ու աղբիւրն՝ որոնք
կուսին մասնակցած էին՝ կը հանուէին ու իր
խոնկէն: Միւս կանանցմէ քիչ-քիչ ընտրեց
Գախի փաշայ իրենք էր իրենք հաւաք. մնացեալքը
քշուեցան դէպ ի Ռակիկա Միջագետաց: Քարոզ-
չական Հաստատութեանց պաշտօնեայք ալ եւ
կիւնցելի ծառայք իսկ ստիկաններուն իսկ երթալ
աքսորի: Գերմ. Որբանոցի տնօրէն՝ հայրը սպան-
նուեցաւ. որքանոց փախուցան: — Գերմ. Հիւան-
դանոցին նախ զեղադործը, յետոյ չորս հիւանդա-
պահ Բոյրերը եւ ի վերջոյ նաեւ օգնական բժիշկը
աքսորի տարուեցան (եւ սպաննուեցան): «Գե-
ղարանն ալ օրին մէկը փակուեցաւ. բայց որով-
հետեւ քաղաքին բարձրագոյն պաշտօնեայ մը գե-
ղադրի պէտք ունէր, երկրորդ օրը բացուեցաւ,
սակայն անվերջապէս կրկին փակուեցաւ: Երկու օր
վերջը քաղաքային բժիշկը տեսաւ որ առանց գե-
ղարանի դեղ չի կրնար ապրուիլ, ուստի գեղարանը
նորէն բանալ տուաւ³» եւն: Այսպէս կարելի
եղաւ պահել նաեւ Հիւանդանոցը, որ անվերջ
տարագրելոյ կարաւաններու՝ յատկապէս մահամեծ
ու ծանր հիւանդներու սպաստանարան մ'եղաւ.
1915 Յունիսէ մինչեւ 1916 Յունիս 500 հոգւոյ
չափ խնամուեցան: Բայց տալ էր նաեւ պատճառ
որ թուրքերը ի վերջոյ 1916 Յունիսի փոփոխ
Հիւանդանոցը⁴: Բայց եւ այնպէս կիւնցելի կրցաւ

¹ M. Piranian, Das Martyrium des armenischen Volkes, Heft 2 (Thalwil 1915), p. 10-12.

² Այս գերմանացի (Wolf v. Wolfskehl)՝ Ուսահայի առման եւ կոտորածի մասնակցութեան մասին տեղեկութիւնը տուած է նաեւ «Schweizerische Orientmission», 2. Jahrg. 1917, Nr. 4, p. 2-3 («Հորիզոն» թերթէ) եւ Nr. 6, p. 2 (այս պարբերականը 1917 Յունիսէ թ. 7է սկսեալ կը կրէ «Armenien» տիտղոսը, խմբագրութեամբ Փիրանեանի): Կիւնցելի եւ ուրիշներ ասոնց անուան «գերմանացի պատգամարկեր», «Գերմ. զինուորական պաշտօնեայ» կը յիշեն: — Ասոր հակառակ զրպարտութիւն մըն էր Որբանոցի եւ Գորգադործարանի վարչին՝ Էքհարդտի (Dr. Eckardt) մասնակցութեան մասին ըլլող (Բրայս, էջ 530. «Armenien», 3. Jahrg., Nr. 5, p. 7) անդգ. թերթէ մ'առեալ: Ինչպէս կը ցուցնէ նաեւ Էքհարդտի մէկ տեղեկագիրը փաստաթղթերու մէջ (5 Օգոստ. 1915, թ. 137, 1էպս., էջ 131, եւ զարձեալ՝ էջ 129, 244): Այս մասին ընդարձակ խօսած է Լէպսիուս (p. LV-LVII), եւ բացարձակ զրոյցին ծագումն ու ստույգութիւնը: Ուրիշ ամբաստանութիւն մը կ'ըսէր թէ ծանօթ Բարոն Օպպենհայմ (v. Oppenheim) էր որ խորհուրդ տուած ըլլայ թուրքաց Հայկալ եւ ուրիշ տեղեր արդեւապահ եղած գաղղիացի, անգղիացի ու իտալացի ոչ-զինուորականներն Ուսահա փոխարկել՝ կռիւներէն քիչ յառաջ, որպէս զի կոտորածը տեսնեն: Լէպսիուս այս ամբաստանութիւնն սլաւոնացի կը կոչէ. այն արդեւապակեց ալ փնտռելու (Լէպս., էջ 171): Յիշենք թէ գերմանացի Շտիւրմեր գովութեամբ չէ որ կը խօսի Օպպենհայմի գործունէութեան մասին «Արեւմտեան պատերազմի» ձեռնարկութեանց մէջ (էջ 115-116): Ինչպէս առիթ պիտի ըլլայ յառաջ բերելու:

³ Այս ռմբակոծման պարագան շատ կը յիշեցնէ Վանայ գերմ. որբանոցի մասնաւորապէս ռմբակոծութիւնը՝ Ճիլի. հոն հասարակած կանանց ու աղջիկներ (Հիմն. § 7):

⁴ S. Zurlinden, Der Weltkrieg etc., II. Bd. (Zürich 1918), p. 680-681. — Բազմահատոր այս գործը՝ «Հիւանդանոցի տեսակետով» գրուած ընդարձակ երկասի-
րութիւն մըն է, որուն մէջ միայն իսկ արեւելեան եւ Հայ-
կական բաժինը (ուր տարագրութիւնը եւն լիովին պարզա-
բանուած են ամէն տեսակետով) ամբար մաս մը կը կազմեն:
Յատկապէս «Հայք» բաժինն՝ անդ, էջ 578-720:

⁵ Կիւնցելիի նամակներէն՝ M. Piranian, Armenien und der Weltkrieg, Heft 4 (Thalwil 1916), p. 46.

⁶ Հիմն. ի «Mitteilungen», p. 126ff. Կ'ըսէ թէ թուրքերը զինքը լրտես կը համարէին. ուստի իւր անմեղ հեռագիրը իսկ յաճախ տեղը չէին հասնիր: Իւր գրածները «տղանդակ» միայն կրնար ակնարկել. բայց զրաբնութիւնը տակաւին կեսը կը կարէր, ուրիշ մասեր կը սեւեռները (Փիրանեան, «Armenien», 4, p. 46): Ուրիշ տեղեկագիր մը մասին ալ, որ պատկերաւ խօսքերով էր, մտադիր կ'ընէ Լէպսիուս. «Այս տեղեկագիրն հրատարակութիւնը (գերմ.)

այնուհետեւ ալ որբերու եւ նպաստի խնամքը յառաջ տանիլ:

Աւելորդ չէ՝ ամբողջութեան համար դնել ուրիշ նամակ- յիշատակարան մ'ալ, որ ըստ երեւութի այս անգամ հայ աղբիւր մըն է, «Հ.Տ.» ստորագրութեամբ: Այն տեղ կ'ըսուի. Հայաստանէն այրիններն ու որբերն Ուռհա հասած էին: Բոլոր փողոցները լեցուած էին: Սովն ու մահն իրարու ձեռնտու կ'ըլլային: Օրական անթիւ երիտասարդ կիներ եւ աղջկանք կը յափշտակուէին: Տղաք արժանի կը ծախուէին. իրենց գինն էր միայն 1-25 Ֆրանք: Եւ անչափ անհասկնալի է, երբ Ամասիայէ 8-9 տարեկան մանչ մ'իւր գեղեցկութեան համար 2-50 Ֆրանքի ծախուեցաւ: Այժմ կարգն եկած է Ուռհայի ալ. հոն ալ տարագրութեան ձեռնարկուեցաւ: Նախ Առաջնորդը 40 աւագներով տարուեցաւ անձանօթ ուղղութեամբ: Շաբաթ մ'ետքը 50 հոգի ալ տարուեցան՝ այս անգամ Տիարաքէքի ռզղութեամբ: Խալիլ բէկ իւր 2-չէններով եկած էր՝ Ուռհան ալ քանդելու, ինչպէս Հայաստանի ուրիշ տեղերը: Բայց հարուստ աւարն իւր աչքը շացուց եւ անցաւ դնաց: Բայց կառավարութիւնն իւր ծրագիրն անպատճառ գործադրել կ'ուզէր. ուստի նորէն ձեռքաւարել տուաւ 100 հոգի եւ տարագրել: Տարակոյս չկար. Ուռհայի ամբողջ ժողովուրդը նոյնպէս պիտի տարագրուէր: Երբ կանայք ու աղջկաններն իրենց (տարագրեալ) քայրերուն վիճակը տեսան, ուղեցին աւելի սիրով սպաննուիլ քան ոստիկանաց յանձնուիլ: Արքա ալ գիտէր, տարագրելոց չարաբախտ վիճակը, ուստի մերժեցին՝ իրենց պատանիները կառավարութեան ձեռքը յանձնելու: Կառավարութիւնն ալ արդէն դիտել իւր բնելքը: Հայերն իրենց վերին փողոցներն էին, կանայք շուկան կը հոգային: Թուրքերն սկսան հեռանալ Հայոց փողոցներէն, եւ Քրդաց ցեղերու մեծ խմբեր հասնիլ սկսան: Երկաթուղին ալ բերաւ զինուոր ու թնդանօթներ: Հոկտ. 5ին Ֆախրի փաշայ եւ գերմանացի պատերազմական պաշտօնեայ մը 4500 զինուորաց եւ Քրդերու գլուխն անցած սկսաւ Հայոց դէմ պատժական ձեռնարկին: Տասնուչորս օր տեւեց անկարագրելի սաստիկ կռիւ մ'երկու կողմանէ: Այն ատեն իրենք զիրենք պաշտպանող Հայերը յետո մեղցին Թուրքերը, Քրդերը եւ Գերմանացիները: Գետինը ծածկուած էր Թուրքերու եւ Քրդերու դիակներով: Թշնամին թողուց քաղաքը: Հայոց պաշտպանողական փոսերն ու ձեռնառմերը մեծ գեր խաղացին: Բայց թշնամին քաղաքը Հայոց թողուլ չէր ուզեր: Եօթնօրեայ հանգստէ ետքը, որ միջոցին իւր զօրաց ու թնդանօթներու թիւը շատցուց, նորէն յարձակեցաւ: Թնդանօթներու հարուածներէն թանձր մեղ մը պատեց քաղաքին վրայ եւ ուսմբերը կոտորեալ կարկտի պէս կը տեղային: Իսկ Հայոց ռազմավթեքն սպառած էր: Հայ դուրբերաց հարի-

ւորը դիմելէր Գրան-Էյն, որն էլ նիւթ էին զէն յետէ: Տակաւին կենդանի մնացած այրիք ու որբեր Ռակիւ տարագրուեցան. իսկ կենդանի մնացած այրերն անմիջապէս կախաղան հանուեցան: Յաղթող զինուորները հեռացան, եւ քաղաքը լեցուեցաւ աւաղակներով, որոնք աւերակաց տակ իրենց աւարը կը փնտռէին:

Թէ քաղաքը շատ աւերած կրած է՝ բնական է: Կիւնցելը կրնար գրել. «Հայ թաղը քանդուած է: Բողոքականաց եկեղեցին աւերակ է: Քրիստոնեայ ժողովրդեան մեծագոյն մասը մեռած կամ տարագրի: Ժամատառնորդ տակաւին կը տիրէր. հիւանդանոցին մէջ 50 հիւանդ կար, ամէնքը ժանտառտենով հիւանդացած, նաեւ բժիշկ մը եւ հիւանդանոցի ուրիշ ծառայողներ: Բուն բժիշկը՝ Անդրէաս Ֆիշեր (A. Vischer) որ պատերազմի միջոցին իւր հայրենիքն՝ ի Հելուետիա՝ ստիպուած էր մնալ, բայց չգաղթեցաւ ամէն ճգամը աշխատելու իբր Հելուետական Նպաստամատոյցին պատուիրակ¹, իսկ յետոյ վերագարձած յՈւռհա՝ կը նկարագրէ քաղաքին աւերակ դիրքը: Կոտորածէն ետքը, կ'ըսէ, ուր «շատ մ'այրեր ու կիներ կոտորուեցան, յՈւռհա՝ գոնէ պաշտօնապէս՝ այլ եւս չկային հայ այրեր, շատ սակաւաթիւ՝ կանայք ու աղջիկ: Հայ տներն՝ որ արդէն շատ վնասուած էին կռիւներէ, յաջորդող կողպտամանց ատեն աւելի քանդուեցան: Մասամբ թաքուն իրեր գտնելու համար կը պրպտէին, բայց մանաւանդ առէն փայտեղէն, պարտիւնէն քեղիկ, դուր, խառնիւ եւ արանեաց քերաններ կողպտուեցան, որով շատ տներ փլան յետոյ: Տներէն մաս մը նախ բնակեցան մահ-մեռական փաղաքաններ, բայց ասոնք հետզհետէ անհետ եղան՝ հիւանդանոցի մահ-մեռական սպառած: Միայն հայ թաղին ծայրերը քանի մը տները թուրքերը գրաւած են: Փողոցները լի են փլատակներով: Աւելի լաւ մնացած են հաստատաշէն քարակերտ եկեղեցիները: Բողոքականաց եկեղեցին ալ նորոգուած է, բայց զանգակատունը փլած, եւն: Քաղաքն սկսած է լեցուիլ Հայերով. բայց ի վերագարձող բնիկներէ՝ հետզհետէ կը հաւաքուին մնացորդներ այն ամէն գաւառներէ, ուր տակաւին կամ կարելի չէ կամ շատ գժուարին՝ վերագարձը. անոր համար յՈւռհա կան տարագրութենէ եկած գաղթականներ Կեսարիայէ, Կարնէ, Վանէ, Բաղէշէ, Սեբաստիայէ, Մշէ եւ Խարբերդէ, եւն²:

¹ Իբր «Նամակ-Քիրմանշահէ» Piranian, "Armenien", Heft 4, p. 50-51 (Հ.Տ.).

² Անդ. էջ 46:

³ Հմմտ. փաստաթղթերու ալ. Լէպս., էջ 244, 250, 258-259, 356:

⁴ Ի Mitteilungen über Armenien (Basel), p. 140 ff. — Ուռհայի նորագոյն (1920) դէպքերու մասին թղթակցութեան մը մէջ (Հմմտ. Թղթակց., «Հերոսամարտը Ուռհայի մէջ», ի «Պաշտպան», 1920, Թ. 59-60 (= 725-726) չի յիշուի վերագարձող բնիկներու թիւը, որոնք ձեռնառան պաշար ունէին, «բայց 2000ի չափ անբաւարար զաղթական Հայերը պաշար չունէին», նոյնպէս ոչ որբանոցի մը «1000ի չափ որբերը», եւ «ասոնց վրայ պետք է աւելցնել 400-500 Կարմանջիները (Ուռհայէ 2 փամ) հեռու

դրաբնութիւնն արդիւած էր: Շատ ընդհանուր քառերով է, որպէս զի իբր պատերազմական-թղթատարական գրութիւն կարենայ անշուք անցնիլ: Հմմտաւթիւնը տողնդ-մէջ կարգաւ է. (Dr. Joh. Lepsius, Mitteilungen aus der Arbeit 1917/18, Potsdam, p. 119-120):

Այլ թողունք ուրիշ մանրամասնութիւններ. արդէն այլեւայլ կէտեր յետոյ ալ յընթացս պատմութեան պիտի յիշուին: Եթէ այսչափն ալ մանրամասնեցինք՝ այն պատճառաւ է որ Ուռհա՛ վանէ ետքը՝ այն քաղաքն է, որուն պաշտպանութեան փորձը շահագործել ջանաց թուրք կառավարութիւնն ի նպաստ իւր. բայց ի զուր, քանի որ այսչափ վկայք իրերը պարզած էին: Բաց աստի Ուռհա լաւագոյն օրինակ մըն է թուրք կառավարութեան ու խուժանին բռնած ընթացքին հալածանաց ու տարագրութեան միջոցին, որ կ'արժէ նոյնպէս ամէն տեղւոյ համար: Մոլեգնութիւնն՝ ինչպէս ամէն տեղ՝ այնպէս կոյր էր, որ բնաջնջելով ամէն աշխատող ձեռք՝ յետոյ, երբ պիտոյքը կը ստիպէր, հարկ կ'ըլլար յետոյ բերել մանկատի պատանիներ՝ շինարար աշխատութեանց համար (համա. թ. 315 եւն): Թուրքն ու Բուրսն իւր զերին մէջ էր՝ կոտորելու եւ քանդելու ատեն. բայց շինութեան համար ձեռք մը չէր գտնուել: Ուռհա կը ցուցնէ միւս կողմանէ թէ ինչ արժէք ունէր իրականին ճէմալի ըն հրամանը՝ իւր թէ կոտորած չընելու: Բայց արդէն ականատես գերմանացի մը, որ 1915ի Յուլիս-Օգոստ. ամիսներուն կ'ուղեւորէր, կը գրէր. «Գաղտնի փաշայ ի Մարաշ ըսած ինձի. Գիւլէթ որ Գ. Բաշալի շրջանին մէջ կառավարութեան հրամանն հասնի արդէն միջոցը ժողովուրդը սպաննած է:», Բաց աստի տարագրութիւնն ինքնին կոտորած մըն էր. եւ այս մասին ճէմալի ալ զաղափարը զուտ թուրքական էր, ինչպէս բռնի իսլամացման, եւ ինչպէս որբանոցներու եւն փակման նկատմամբ:

§ 10. Ծէմալ եւ Տարագրութիւնք: — Արդ այս վերջին կէտերուն մէջ շատ տարբեր չէր ճէմալ փաշայ ալ, որ ի վերջոյ հարադատ թուրք մըն էր: Լէպտիւս Ալիկիոյ մասին համառօտ տեսութեան մէջ՝ շեշտելով ալ ճէմալ փաշայի «ուղղակի» կոտորածներու հակառակիւ, կը շեշտէ միանգամայն թէ «անիկայ չդիմագրեց կենդանական վարչութեան կողմանէ հրամայուած տարագրութեանց եւ հայ ժողովուրդեան մնացորդաց բռնի իսլամացման»: Ծէմալ ընդհակառակն կը շատագոյլ տարագրութիւնք: Ամէնէն լաւ ապացոյցն իւր իսկ խօսքերն են, զորոնք բռնած է այլեւայլ տեսակցութեանց ատեն: Այսպիսի տեսակցութեան մը մասին կը տեղեկագրէ Մետերնի՛՛ թէ «վերջին շաբթու ընթացքին մէջ հայկական խժոժութեանց մասին ծանրօրէն խօսեցայ Էնվէր փաշայի եւ խալի պէյի հետ, եւ այսօր՝ ճէմալ

փաշայի հետ. եւ մասնաւոր ըրի թէ անհանգստութիւն եւ դժկամակութիւն տիրած է նաեւ բարեկամ արտասահմանի եւ Գերմանիոյ լայն շրջանակաց մէջ. եւ թրքական կառավարութիւնն ի վերջոյ ամէն համակրութիւնքը պիտի կորսնցնէ, եթէ վերջ մը չգտնէ: Էնվէր փաշայ եւ խալի պէյ կը պնդեն, թէ անգրագոյն տարագրութիւններ — յատկապէս ոչ Վ. Պոլսէ — մտադրուած չեն: Այլ պահուրտին պատերազմական անհրաժեշտութեանց ետեւ, թէ ապստամբները պէտք էին պատժուել, եւ կը խուսափին այն ամբաստանութենէն թէ հարիւր հազարաւոր կանայք, տղայք ու ծերերը թշուառութեան կը մատնուին եւ կը կորսուին: Ծէմալ փաշայ կ'ըսէ թէ Նախնայն հրամանէն անհրաժեշտ էին (== տարագրութիւն իւր ամէն հետեւութեամբ), բայց Բուրս-Բիւնէ ճէմալ հրամանէրդ — 2' ուրանար թէ ասոր հետեւութեամբ տխուր հանգամանքներ կը տիրեն, զորոնք ամբողջ կը ջանայ պարէն ու դրամ մատակարարելով: Ասիկայ ուղիղ է: Հալէպի քով իւր օթեւանուղին աքսորականաց թշուառութեան երեսէն վարակուած է, եւ կը ջանայ դարման տանիլ. նաեւ շատ մ'անձեր՝ որոնք աքսորեալները կողուտած էին՝ կախել տուած է: Փոն Բրէս գնդապետը, ճէմալի սպայակոյտի պետը, ըսած ինձի թէ Ուռ-Բուրս-Բիւնէ անպարտէլ է եւ անէ նկարագրութեանը կը բերաւ: Եւ այս ամէնուն միջոցին երկրին մէջ կը տարածուի թէ Գերմանացիք կոտորածները կը բաղձան» (7 Գեկտ. 1915, թ. 209): Յամենայն դէպս Բրէս ազատատէրք բարերար ազգեցութիւն մ'ունեցած է, իւր ջանքովն է որ «Բուրստի ճէմալ վարակուած օթեւանուղին սկսաւ խնամք տեսնել՝ համաճարակներէ մաքրուելու, մինչ ճէմալ փաշայ երկար ժամանակ չէր համազուեր թէ համաճարակներ կը տիրեն հոն. բայց համոզուելէն ետքը խիստ կարգադրութիւններ ըրաւ, եւ առողջաբանական այս գործը Բրէսի արդիւնքն էր (8 Նոյ., թ. 193): Այս անձն է որ, ինչպէս տեսանք, յետոյ Վովկա խաւուած՝ իրեն յանձնուած էր մասնաւոր կերպով հայ խնդիրը (21 Մայիս 1918, թ. 394) եւ իւր անկէ (Տիգրիսէ) տուած յաճախ երկար տեղեկագրերը գրուած են ջերմ համակրութեամբ հայ ազգին եւ ի նպաստ հայ նորածագ հանրապետութեան (տես վերը § 6): — Նոյնպէս խօսած է ճէմալ ի Բուրսին՝ գերմ. առաքելութեան եւ նպաստամատոյց ընկերութեան վարիչներու հետ (Գ. Ա. Բրէնֆելդ, Ա. Վ. Էռայբեր եւ Սոմեր) ունեցած տեսակցութեան ատեն, երբ ասոնք շեշտելով ալ իրենց համակրութիւնը հանդէպ թուրք դաշնակցին՝ կը յայտնէին թէ իբրեւ քրիստոնէայ ցաւակից էին հայ ժողովուրդեան «իւր նեղութեան եւ հալածանաց» համար՝ ճէմալ կ'ըսէր. «Անոնց (== Հայոց) հանդէպ խնդիրը կրօնական չէր, այլ քաղաքական: Թուրքիա կը նմանէր մարդու մը՝ որուն վրայ ամէն կողմէ կը յարձակին, եւ կենաց ամենամեծ վտանգին մէջ ամենախիստ թշնամեալ պէպ է որ դիմէ: Գարձեալ ամէն երկրի մէջ ժողովուրդը՝ մասնաւոր գրգռութեան ժամանակներու մէջ՝ կառավարութեան խիստ միջոցներէն ալ անգին կ'անցնի դիւրաւ եւ կը գործէ

հայ գիւղ մը) եւ վարի թաղէն Հայոց թաղը ապաստանող Ասորիները եւ կաթոլիկ Արարիները», Ուռհայեցիք «իրենց ունեցած հացը բաժնեցին այս բախտակից դժբախտներուն հետ», Ամերիկեան նպաստը մեծ էր, «մասնաւորապէս Օրիորդ Լօի կատարած նախախնամական դերը տեղւոյն Հայերուն անդաւորման եւ զգեստաւորման մէջ», եւն:

1 Հմմտ. «Արիթթը», Հայոց տարագրութեան մասին Հաւաքման մէջ, հրատարակուած Հելուեական Նպաստամատոյցի կողմէ (Material zur Beurteilung des Schicksals der Armenier im Jahre 1915/16. Basel, Heft 1-2 ff) յատկապէս Heft 2, p. 18.

2 Լէպտիւս, p. XI—XII.

անկարգութիւններ, որոնք արդարանայի չեն, այսպէս թուրքիոյ մէջ յատկապէս քրդերը: Հայոց դէմ թուրք կառավարութիւնը չէ գործած անոր համար որ քրիստոնէայ էին, այլ որովհետեւ հայ էին, եւ պետութեան գոյութիւնը վտանգուած էր: Արաբացւոց դէմ ալ նման դէպքի մէջ նոյնպէս պիտի վարուէր: Բայց աստի իւր շրջանակին մէջ՝ շնորհիւ իւր անձնական կորովի ազդեցութեան՝ Հայոց դէմ անկարգութիւններ տեղի չեն ունեցած: Բայց ոչ ամէն վերին հրամանատար կրնայ այսպիսի ուժեղ ազդեցութիւն մը գործել: Մնացեալը կարեւոր չէ: Ճէմալ կը խոստանար ընկերութեան գործունէութեան նպաստել եւ «ձրի պարենեղէն մատակարարել», եւ այն՝ «առատօրէն օգնել. եւ միւս շրջանակներու մէջ իմ ազդեցութիւնս գործածելու ջանալ»: Եւ նման խոստումներ (28 Օգոստ. 1917, Թ. 360): Յետոյ պիտի տեսնենք թէ այսպիսի խոստմանց ատեն իսկ հայութեան վերջին մնացորդը անուպատեանքու մէջ ինչպիսի դարհուրիկ սովամահութեան ենթարկուել էին: Նոյնը կ'արժէ իրականին բոլոր միւս ծայրէ ծայր տուութեամբ լի խօսքերուն համար: Ճշմարիտ միակ խօսք մը կար՝ Հայը յանցաւոր էր, ինչպէս Ինվերի՝ նոյնպէս Ճէմալի եւ ամէն թուրքի համար, «որովհետեւ հայ էր»: Նոյն բախար պիտի ունենար «Արաբացին» ալ. եւ այս վերջին կէտը սկսած էր արդէն ինքը Ճէմալ, որ Ասորիքի համար նոյն ոճը կը գործադրէր՝ ցորչափ տարբեր պարագանքը կը ներէին: Կարնոյ հիւպատոսը լաւ գիտած էր՝ «կը մտածուի (Երիտասարդ թուրքերու կողմէ) նոյնպէս հաշիւը մաքրել Արաբներու հետ ալ. բայց այս վայրկեանիս ռազմական աննպաստ դիրքը՝ անոր համար ժամանակը տակաւին չեկած կը ցուցնէ: Այս միջոցին անոր իբր յարմար փոխարինութիւն մը գտնել փորձեցին՝ Արաբներէ սաստիկ զօրահանութիւն մ'ընելով եւ արաբացի զինքերն ամենաթերի հանդերձանօք կլիմայօրէն ամէնէն աննպաստ գաւառները (Կարնոյ ձմեռային արշաւանք 1914, Հիւսիսային Պարսկաստան 1915) խաւրելով» (4 Դեկտ. 1916, Թ. 309): Իսկ Ճէմալ հիւսնայիօրէն կը ձնշէր «դաւադրութիւն» ներս ու «ապստամբութեան փորձերը» յԱսորիս՝ արսորքներով, կախաղաններով եւն:

Անոր համար իրականութիւնը բոլորովին տարբեր էր եւ Ճէմալի այն համբաւաւոր «ուժեղ ազդեցութիւն» ալ օգուտ չէ բրած, երբ թուրք կառավարութիւնը կը ձեռնարկէր հայութեան վերջին մնացորդները, որոնք երկաթուղւոյ երկայնքը հաւաքուած էին, յանապատ քշելով ջնջել: Չստոնք գծէն հեռացնել հրամայած էր ինքն ալ. բայց Բաբէ դէպ ի Տէր-Չօր՝ իրականին ի մահ՝ քշելը, կ'ըսէ Հալէպի հիւպատոսը, հակառակ էր «Ճէմալ փաշայի ի Կ. Պոլիս յաջողօցածին» (Հմմտ. Թ. 227, 235). եւ Մետերնիհ ալ, որ իւր միջամտութեան արդիւնք կը համարէր, կ'ըսէ թէ «Ճէմալ փաշայ, որ այն թուրքերէն է, որոնք կ'ամբնան, մինչեւ հիմայ Կոմիտէի քօլ ընդդիմութիւն գտած էր իւր բաղձանքներուն գործադրութեան համար. բայց բոլորովին վերջերս՝ ինչպէս իւր սպայակոյտի պետը գնդապետ Քրէս կը հա-

ղորդէ, իրեն շնորհուեցաւ», եւն (Թ. 210): Եւ սակայն առերեւոյթ բան էր ամբողջը: Այս ժողովուրդն ալ դնաց մեռնելու, առանց իրական արգելք մ'ըլլալու մէկու մը կողմէ, ոչ Ճէմալէ եւ ոչ ուրիշէ մը. եւ տարագրութեան արդիւնքն այնպիսի էր որ տարագրապետ Նուրի կրնար ուրախութեամբ ծանուցանել թէ հազիւ քառորդը՝ մանաւանդ թէ տասին մէկը կրցած է հասնիլ արսորավայրը («Նայիմ», էջ 57—58) եւ միակ իսկ մանրամասն հաշիւ մը 100,000 մեռեալ կը տեղեկագրէր (անդ՝ էջ 59): Ասիկայ լեհ-դուր ինքուր էր. Կամ՝ ինչպէս Ճէմալ, Թալաւաթ եւ բոլոր նմանք կը սիրեն Համիտեան բացատրութեամբ՝ «անկարգութիւն», եւ այն՝ ամենատաստիկ տեսակէն: Եւ սակայն ինքը Ճէմալ գործակից եղած է տարագրութեանց նոյն իսկ սկզբէն: Ինքն է որ դարձեալ հակահրաման տուած է բողբոջական ու կաթողիկէայ Հայերը տարագրելու (Թ. 150), ի հարկէ յանցանքը Թալաւաթի վրայ ձգելով (Թ. 163), ծիշդ այնպէս՝ ինչպէս ուրիշ նահանգներու մէջ ալ վայրն ու հրամանատարն իրարու կամ Կ. Պոլսոյ վրայ կը ձգէին, ի հարկէ օտարի առջեւ չքմեղելու համար (Հմմտ. Թ. 149 եւն): Եւ եթէ չըլլար ուրիշ փաստ՝ կը բաւէր Մարաշի վերջին մնացորդաց արսորումը, որ եղած է Ճէմալի խիստ հրամանի մը համեմատ. եւ այն՝ ծիշդ վերջին բնաջնջումն աւարտելու ատեն, միեւնոյն պատուակաւ, իբր թէ դաւադրութիւն կար ու զէնքեր գտնուած են՝ Հալէպ. պատուակներ՝ զորոնք շատ լսեցինք եւ պիտի լսենք: Իրին բուն գոյնը յերեւան կու գայ՝ երբ միեւնոյն տեղեկագրի մէջ կ'ըսուի թէ տեղւոյն գերմ. որբանոցէն ալ 1400 հայ տղաք պիտի առնուէին Երիտասարդ-թուրքերու կողմէ եւ Ղոնիս, Իսկիշէհի ու Կ. Պոլսի պիտի խաւրուէին՝ իսլամացման համար (12 Մայիս 1916, Թ. 265): Գոյշն չէին Մարաշի այս մնացորդները նոյն ատեն՝ «9,000 հոգի՝ նախկին 24,000 հոգւոյ մնացորդը» (27 Ապրիլ 1916, Թ. 260), ուրիշ տեղեկագրի մը համեմատ՝ միայն 7,000 հոգի (12 Ապրիլ 1916, Թ. 263), որոնցմէ նոյն տարւոյ հոկտեմբերին կը մնար այլ եւս միայն 4,000 հոգի. եւ ասոնք ալ հետզհետէ կ'արսորուէին (2 Հոկտ. 1916, Թ. 301). միւս ամէնքն Այն-Թապի եւ Բիրեջիկի ճամբով Տէր-Չօր կ'երթային՝ դէպ ի մահ: Այն խաղը՝ զոր անընդհատ պիտի տեսնենք՝ այս մնացորդաց մասին, կը խաղացուէր հոս ալ: Մինչ Մայիսի նոյն Ճէմալի հրամանաւ իբր թէ «Հալէպի բնիկ ժողովուրդն ի բաց առնուած էր, կ'ըսուի, իբր իրապէս անմեղ» (Թ. 265), Յունիսի կը գրէր Դեսպանը թէ «յայտնապէս մտաւորաւ է արսորումն բոլոր դասեցի Հայոց ի Հալէպ եւ Երեկոսէն վերահալ մնալու արտօնադիր ունեցողներուն վկայականներն ետ կ'առնուին», եւ Մետերնիհ Դամասկոսի հիւպատոսն կը յանձնէր «Ճէմալ փաշայի քօլ յարմար ձեռով բողբոջել» (7 Յուն. 1916, Թ. 269): Ճէմալի պատասխանն էր՝ «այն Հայերը, որոնց Հալէպ բնակելու հրամանգիր տուած էմ, պիտի չ'արսորուին. Բայց արդարեւ է բոլոր Պէս եկոսը Հայերն արսորելու որովհետեւ ասոնց մէջ ի Հալէպ թուրք կառա-

վարութեան գէմ ծածուկ կոմիտէ մը կազմուած է՝ — պատրուակը յայտնի է. կանայք, տղաք ու ծերեր դաւադիր կ'ըլլան եղեր: Գամասկոսի հիւպատին (11 Յունիս) այս տեղեկութեան կը կցէր Մետերնի հիւպատին: «Խալիլ պէյ այսօր ըսաւ թէ Հալէպէ կամ Անկիւրիայէ Հայեր պիտի չ'աքսորուին» (12 Յունիս, Թ. 270). Եւ Հալէպի հիւպատին ալ կը կարծէր թէ «Ճէմալի քով եղած դիմումները գոնէ ազդեցութիւն մ'ունեցած են. յամենայն դէպս ծրագրեալ աքսորքը ցայժմ չէ գործադրուած» (17 Յունիս, Թ. 271). — Բայց քիչ մ'ետքը կը դրէր թէ «Առողջապահիկ կարգադրութեանց կամ քաղաքական կառավարութեան պատրուակաւ Յունիս 1915 թ. սկսեալ նորէն սկսած է անխնայ տարագրումն Հալէպէ, նաեւ անոնց՝ որոնք երկար տառէն հոս բնակած էին» (27 Յունիս 1916, Թ. 281): Նպատակն էր Հայոց վերջին խմբերն ի «Մարաշ, Հալէպ, Ռասուլայն» եւ այլուր ցրուել, կ'ըսէ Մետերնի (10 Յուն. 1916, Թ. 287): Եւ թէեւ Յունիս 12ի դադար մը կ'ըլլար՝ թուրք իշխանութեանց միջեւ վէճի մը պատճառաւ (29 Յունիս, Թ. 290), Օգոստոսի սկիզբը դարձեալ «Հալէպի դրոնցի Հայոց աքսորումն նորէն եւ ծանրորէն պիտի սկսի... յայտնապէս այս տեղւոյ կառավարութիւնը չ'ուզէր այս իրը հանգիստ թողուլ» (7 Օգ. 1916, Թ. 291): Իսկ «Դրսէն եկած Հայերն, որոնց աքսորումն մօտալուտ է, կը հաշուին 8,000 է աւելի: Բաց աստի ամբողջեան հիւպատոսը բնիկ տեղացի Հայերը, որոնք մեծ վտանգի մէջ են տարագրուելու, կը համարի իբր 15,000 հոգի» եւն (8 Օգ. 1916, Թ. 292): Նաեւ ամբերիկեան դեսպանը միջամտած էր: Բայց Օգոստ. 12ին խաղաղութեան 200 հոգի, եւ ուրիշները պիտի հետեւէին, մինչդեռ «Գուռն ապահովուցած էր թէ նոր աքսորումներ պիտի չ'ըլլան» (13—16 Օգոստ. 1916, Թ. 293): Այս ամէնը՝ որ միշտ կը կրկնուէր յառաջ ու յետոյ, — քանի որ աքսորելոց տեղ միշտ նորեր կը բերուէին այս հարաւարդմանքս ամէն դիէ, — ճշգիւ կը համապատասխանէ Թալաւթի ծրագրին, որ անընդհատ կը կրկնէր՝ «խաւրեցէք դէպ ի անապատ» («Նայիմ», էջ 36 եւն):

Միով բանիւ «անուղղակի»՝ բայց նաեւ «ուղղակի» կոտորած կամ «անկարգութիւն» երբեք չէ պակտած՝ հակառակ ճէմալի հրամանաց եւ իւր պարծանաց ալ, ինչպէս յիշուեցաւ, նաեւ իւր իրաւասութեան ներքեւ եղած տեղերը, նոյն իսկ անմիջական մօտերը: Արդէն 1915ի Սեպտեմբերի սկիզբը Ատանայի հիւպատոսը Բիւզէ կը գրէր թէ «Հրամանի համաձայն (auf Order) ապահովուած Հայոց թիւը հոս հաւանորէն արդէն կը գերազանցէ 1909ի երկտասարդ-թուրքերու կոտորածներուն զոհերու զանգուածը» (10 Սեպտ. 1915, Թ. 165): Իսկ Ատանայի այն կոտորածն, որ ժամանակին այնպիսի մեծ գրականութեան ալ նիւթ եղաւ, նոյն իսկ նուազագոյն հաշուով՝¹ փոքր բան մը չէր. բայց ի հարկէ գրեթէ անշնան՝ բնաջնջման այս

ահուելի շրջանիս համեմատութեամբ, անշնան՝ այն զարհուրելի կոտորածներու քով, որոնք տեղի ունեցան ի Ռասուլ-Այն, ի Տէր-Չօր, բայց նաեւ յիշտիլի եւ ամէն կողմ, նոյն իսկ այս 1916 տարւոյ շրջանին: Այս ամէնուն մասին առիթ կ'ըլլայ անդադառնալու, եւ տեսնելու այլեւայլ ականատեսներու տեղեկութիւնքը, նոյն իսկ ցորշափ կանգերմ. փաստաթղթերու մէջ. իսկ անոնցմէ դուրս շատ մեծ է արդէն ամենալուրջ տեղեկութեանց թիւը, բնականապէս նաեւ մեր ազգայիններէ: Ըստիւրմէ՝ գերմ. մեծ թերթի մը թղթակիցը, որ երկու տարի ի Տարտանէլ ու Վ. Պոլսն կը գործէր եւ մերձուստ տեղեակ էր իրերուն եւ անձնաց, ինչպէս դեսպանատանց՝ նոյնպէս թուրք վարչութեանց, գեղեցիկ գծած է՝ ինչպէս Էնվէրի եւ Թալաւթի, նոյնպէս եռապետութեան այս երրորդին ճէմալի նկարագիրը, «Ասորոց ու Արաբաց այս ճամբարիս դահճին», ձաղկելով անոր «դահճային քաղաքականութիւնը», որ «ինչպէս ինքն իսկ կը պարծէր, գլանիկ մը բերանը՝ կրնար ակառատեալ ըլլալ թէ ինչպէս երկտասարդութեան ծաղիկը, ընկերութեան ընտրելագոյն մասը, եւ ազնուականագոյն բնատնեաց այլուր եւ մեծարոյ պետերը կը ճօճային կախաղանի վրայ կամ հրացանահար կ'ըլլային» եւ «այս ոպանուած աւագներու հարուստ կալուածները կը յափշտակէր եւ

¹ Աւելորդ չէ հոս իսկ նշանակել ականատես հայ աղիւր մը գրածը (Երեմ. Բէհեմեռ, «Ֆրնտըմաքի եւ Տէրէքէյի հոգերուն վրայ ջարդուող Հայոց թիւը», ի թերթի «Հայ Հայն» (Ատանա) 1920, Թ. 311 (Ապրիլ 10): Մարաշէ 5 ժամ եւ իրարմէ կէս ժամ այս գիւղերը կոտորուած էին՝ «1915ի Օգոստ. առաջին եւ երկրորդ օրերուն Ղալիպ պէյ իւր զօրախումբերով կը յարձակի Ֆրնտըմաքի վրայ, ուր խմբուած էին նաեւ Տէրէքէյի եւ Բիւզէի Հայերը, ջարդեց 2800 անմեղ Հայեր»։ «Այս ոճրագործութեան ականատես վկանները հոս են» — Բ. «Տարագրութեան շրջանին» (1916) Այրաւի մէջ իբր գիւղուորաւ խառնուր ծառայող Հայերը՝ երբ կ'աքսորուէին Մարաշի ճամբով դէպ ի Տէր-Չօր, Ֆրնտըմաքի հողի վրայ անոնցմէ ջարդուեցան 1400 անմեղ երկտասարդներ: Ականատես մը կը պատմէ թէ «Տէրէքէյի կողմէն տեղ մը 80 մէթր երկայնութեամբ փոսեր փորելով թաղեցին սպաննուած եւ ջարտուկոտր եղած Հայոց դիակները: Ասիկա զատ Պիօնի-Ֆէր կողմէն վայրը Հայերը ջարդելէ եւ զանոնք մօրթոսելէ յետոյ՝ դիակները իրարու վրայ գիլգելով զանոնք այրեցին: 2Էրէֆօլ, 2Էրէրլու-Բ եւ ամբողջ Տէր-Չայի ավերը Հայու ոսկորներով լեցուն են»։ Կոտորածին մասնակից էին «թիւրք գիւղեր, գլխաւորաբար Կեօնիքլի, Պօշնազլը, Աֆշարլը, Պօշու, Տուտազլը եւ Իօնեէն»։ — Բ. «Այս վերջին գեպքերու ընթացքին (— 1920) ալ խժգժօրէն սպաննուածներու թիւը այս շրջանին մէջ 1000 հոգիէ պակաս չէ»։ «Յառաջ եւ հիմա Ֆրնտըմաքի հողի վրայ ջարդուող Հայոց ընդհանուր թիւը կը հասնի 5200ի: Վերապրողներուն թիւն է 200»։ — Ասի մեկնութեան կարօտ չէ: Յիշենք սակայն որ 1915 Սեպտ. 9 թուականաւ տեղեկագրի մը մէջ Beatrice Rohner լրագրէր թէ Ֆրնտըմաքի, Տէրէքէյի եւ Բիւզէի Հայեր ինքնապաշտպանութեան գիմած էին եւ «24 ժամ կանոնաւոր կռիւ մը տեղի ունեցաւ ասոնց եւ կայս. զօրաց բազմաթիւ գնդերու (Regiment) միջեւ. Օգոստոս 6ին կիրակի կէսօրէ ետքը գիւղն անձնատուր եղաւ եւ այն ատեն սկսաւ զարհուրելի կոտորած մը» եւն (Sommer, p. 29—30): Այս յիշատակարանն եւ ուրիշ մը կը տեսնենք յետոյ:

2*

¹ Լէպիտուս (էջ 151) Ատանայի 1909ի կոտորածի զոհերու թիւը կը զնէ 22,000—26,000:

իւր արարածներու կը բաշխէր, եւն, ինքնին ահա-
գին հարստութիւն դիզելով: Ասի, որ Թուրքիոյ
սպառազէտ մարդը կը համարուէր, եւ յատկապէս
Ինզլէր հակառակորդ մրցակիցներ էին եւ յա-
ճախ մէկուն ըրածը միւս կը խանգարէր¹: Թերեւս
այս ըլլայ, ինչպէս նաեւ Քրէսի ազդեցութիւնը,
մասամբ այն պատճառը, որ գոնէ «եղանա-
կին» կամ «ոճի» մասին մերթ ընդ մերթ տարբեր
ընթացք կը ցուցնէր ճէմալ: Յամենայն դէպս
գովելի կէտ մըն են իւր վերոյիշեալ հրամանները,
հանդէպ ջարդի այն ոսնձարձակութեան, որ կը
տիրէր ամէն կողմ, նաեւ ղինուորական վարչու-
թեան կողմէ², որչափ ալ ի վերջոյ անազդեցիկ
մնային այն հրամաններն ալ, ինչպէս ամէն քայլա-
փոխին տեսանք եւ պիտի տեսնենք:

Տակաւին հասկանալի կրնար ըլլալ ճէմալի
զաղ. լեզուաւ հրամանագիրը՝ երկաթուղւոյ պաշ-
տօնէից տարագրութեանց մասին առած բոլոր
լուսանկարները խիստ պատժով պահանջելու
(10 Սեպտ. 1915, Թ. 166): Թուրքերն առ հա-
տարակ կը ջանային իրենց ոճրին հետքերը ջնջել.
եւ Թալաւաթ այսպիսի անձանց եւ մանաւանդ ա-
մերիկեան հիւպատոսներու տեղեկութիւն տուող-
ներու մասին կը վճռէր՝ «ձերբակալեցէք եւ ջնջե-
ցէք այսպիսի վտանգաւոր անձերը» («Նայիմ»³,
էջ 54): Ճէմալի նոյնանման մտայնութեան ամենէն
տարօրինակ փաստը հետեւեալ տեղեկագիրը կու
տայ. «Այս տարւոյ Սեպտ. 25ի, — կը գրէ
Ռէսուլէր, — ճէմալ փաշայ ինձի պատմած էր թէ

միտք ունի Դր. Niepage եւ Դր. Gräter պարո-
նայքը, որոնք մինչեւ տարւոյ Յունիս ամիսը Հա-
լպի գերմ. Իրուսոյց-դպրոցին (Realschule) մէջ
իբր ուսուցիչ կը գործէին, հայկական դիպաց մա-
սին իրենց հրապարակաւ համար՝ պարէն-շմ-
կան գրքէն դուրս գալու: Արդ այս օրերն
ոստիկանները յաճախ եկած են դպրոց՝ զանոնք
փնտռելու համար: Ուստի յայտնապէս դատաւա-
րութիւնը ըջորէն կը գործադրուի» (11 Նոյ. 1916,
Թ. 305): Անոնք այլ եւս հայրենիք դարձած էին.
իսկ յանցանքն էր որ դպրոցին դիմաց եղող տա-
րագրելոց «Հիւանդանոց»ի մը դարհուրելի վիճակը
նկարագրած էին: Այս նկարագրութիւնը պիտի
տեսնենք փաստաթղթերու մէջ (Հմմտ. Թ. 182)
յետոյ ուրիշ աւթիւ: Նման դատաւարութիւնը
յաճախադէպ եղած են՝ Համիտէ ի վեր:

(Հրապարակելով)

Հ. Յ. Տ.

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԼԵՈՆԱՐԴՈՅ-ԲՐԵՄՆԵՆՏԷ-ՎԵՆԵՈՒԸ ՀԱՄԵՄԸ-
ՏԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱՊԱՏՄԱՆԻԹԵՆՆ ԹՐԱՆՍԸ-
ԿԻՆ ՄԷՋ

(Հրապարակելով)

Բ. Ըախտասկան համեմատութիւն-
ներ: Յառաջ բերուած իրողութիւնները կ'ապա-
ցուցանեն թէ սերտ ազգակցութիւն մը կայ
Հայաստանի հին քրիստոնէական եկեղեցաշէնու-
թեան եւ այն ճարտարապետութեան միջեւ,
որուն ռահվիրայ եղած են Լէոնարդոյ-Բրա-
մանտէ-Վիյնչու, երբ գմբեթը իւր մուտքը կը
գործէ: Արդեօք այս իսկ պատճառաւ երկու
հոսանքներն ալ հապէս նոյն չեն:

Նախնկատելու է առաջին ու գործքը (նիւթն
եւ արուեստը): Այսօր ալ Հայերն Արեւելքի
մէջ իբր փորձառու շինող արուեստագործներ
անուն ունին: Այսուի թէ Հայերն ի մասնա-
ւորի սիրով կը հրաւիրուին, երբ բաշխելի
գմբեթներ կանգնելու պէտք կայ: Այսպէս՝ գոնէ
ի Կ. Պոլիս ու Փարիս: Իմ աշխատութիւններս
կը մղեն զիս ընդունելու թէ ազգաց գաղթակա-
նութեան ժամանակ շատ աւելի արժէք ունեցած
ըլլաւ են, եւ այն ատեն ալ Հայերը բովանդակ
քրիստոնէայ Արեւելքի մէջ նոյնպէս կարելի
էր գտնել՝ ինչպէս յիսուսիս եւ Գաղղիա: Գաղ-
թական ժողովուրդներու հետ ի միասին, նոյն-
պէս Ասորիներու հետ՝ պէտք է որ ամէն կողմ
գեղեցիկ ըլլան: Իրենց պայազատներն էին

¹ Dr. Harry Stuermer, Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel. Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik. Lausanne 1917, p. 263. յատկապէս էջ 157-187, եւն:

² Ի մասնաւորի կարեւոր վերին հրամանատարին վար-
մունքը յետոյ պիտի տեսնենք, նոյնպէս թէ Կամալի կրճի
կոտորածը հեծելազորու գնդի մը գործն էր: Իբր յատկա-
պէս ջարդարար փաստաթղթերու մէջ կը յիշուին խալիլ
պէյի՝ Գ. զորաբանակի հրամանատարին՝ գնդերը (Թ. 309 եւն):
Այս մասին կը բաւէ միակ յիշատակարան մը՝ Մոսուլի
գերմ. հիւպատոսին գրածը, «Երէկ հոս հասաւ խալիլ պէյ
իւր սպայակցութիւնը: Ինքն հիւանդ ըլլալով քանի մ'օր ան-
կողմն պիտի մնայ: Իւր սպայակցութեան գնդապետ մը (Oberst)
պիտի իսկ յայտարարէ ինձի թէ ի Մոսուլ ալ Հայերը
պէտք է կոտորել, զոր ընելու զիտաւորութիւն ունի ինքը.
եւ նաեւ ես զինքը պիտի շիրքենամ արգելու անկէ. Գեր-
մանացիք կ'ուրանան իրենց բարեկամութիւնը թուրքաց
հետ, որովհետեւ արգելու կ'ուզեն զանոնք՝ Հայոց դէմ
գլխապատուութիւնը (Exekution) գործադրելու: — Եւ հրա-
ժեշտ է ստիպողաբար անմիջական բոլորովին սատակի հրա-
մաններ խալիլ խալիլ պէյի, յամենայն դէպս որ եւ ան-
զրազդին կոտորած խախտելու համար: — Վաղը կամ միւս
օր հոս կը սպասուին խալիլի գնդերը, որոնք հետեւեալ
Վարդապետն» (4 Նոյ. 1915, Թ. 190): Նայելով կը պատա-
խանէր թէ «Արաքսին գործոց նախարարութիւնն անմիջա-
պէս խնդրած է պատերազմական նախաբարեն՝ այդ տեղից
զինուորական իշխանութեանց հեռագրաւ հրամայել՝ Հայոց
դէմ բան մը չձեռնարկելու» (5 Նոյ. 1915, Թ. 191): Երբ
սակայն Goltz Մոսուլ հասաւ (Գեկտ. 1915) Միջագետքի
հրամանատարը՝ Նախագահին պէյ Մոսուլ արքայութեան
Պալատացի Հայերն եւ գաղթեալ բնիկները հրամայած էր
դէպի Եփրատ, քիւլ՝ ծանօթ ոճով, եւ հազիւ կրնար ար-
գելու (Ահպ. էջ LIX): Թողունք յիշել ուրիշներ: